DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-661-7-33

ЗАХИСТ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Терлецький Анатолій Володимирович,
доктор філософії,
викладач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

Вступ

У сучасних умовах військової агресії питання захисту прав дитини набуває особливої актуальності та суспільної значущості. Збройні конфлікти завжди мають надзвичайно негативний вплив на найбільш уразливу категорію населення дітей, які через свій вік, фізичну та психологічну незрілість потребують особливого державного і міжнародного захисту. Війна порушує основоположні права дитини, серед яких право на життя, безпеку, освіту, охорону здоров'я, сімейне виховання та належні умови для гармонійного розвитку. Для України проблема захисту прав дітей стала особливо гострою в умовах військової агресії Російської Федерації, яка супроводжується руйнуванням цивільної інфраструктури, вимушеним переміщенням населення, загибеллю та травмуванням дітей, незаконною депортацією, психологічними травмами, обмеженням доступу до освіти й медичної допомоги. Діти опиняються в умовах постійної небезпеки, що негативно впливає не лише на їхній фізичний стан, а й на психоемоційний розвиток та соціалізацію.

Як слушно зазначається у сучасній вітчизняній юридичній науці, захист прав дитини в умовах воєнного стану є комплексним завданням не тільки національної держави, а й міжнародних організацій та громадянського суспільства. Гарантування безпеки, вплив на психічне здоров'я, особистий розвиток, піклування та захист від усіх форм фізичного та психологічного насильства, а також захист від нелюдських або таких, що принижують гідність, форм поводження стали першочерговими викликами для правоохоронної та соціальної систем України[1168].

[1168] Галунько В. М., Дотримання прав дітей поліцейськими в умовах воєнного стану. *Забезпечення принципу гідності дитини: протидія насильницьким методам виховання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24–25 квітня 2025 р.). Одеса : ОДУВС, 2025. 214 с. С. 134–138.

Проблема захисту дитинства в умовах збройного конфлікту виходить далеко за межі класичних порушень міжнародного гуманітарного права (наприклад, невибіркових обстрілів цивільної інфраструктури). Вітчизняні науковці та міжнародні інституції фіксують цілеспрямовану політику держави-агресора, що реалізується за кількома сценаріями: вбивство батьків із подальшим вилученням дітей, розлучення дітей з батьками під час фільтраційних заходів, вивезення із закладів інституційного догляду та вилучення з біологічних родин[1169]. Ці діяння супроводжуються ідеологічною мілітаризацією неповнолітніх та спробами знищення їхньої національної ідентичності.

На міжнародному рівні визнання масштабу цієї трагедії знайшло своє відображення у Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 2495 (2023) «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України: створення умов для їхнього безпечного повернення, припинення цих злочинів і покарання винних»[1170]. Крім того, видача Міжнародним кримінальним судом ордерів на арешт вищого політичного керівництва рф за підозрою у незаконній депортації дітей стала прецедентним кроком у застосуванні норм міжнародного кримінального права. Проте, незважаючи на правову оцінку, практичний механізм репатріації залишається надзвичайно складним через відмову держави-агресора співпрацювати з міжнародними інституціями.

Усе вищезазначене актуалізує необхідність проведення глибинного наукового дослідження правових аспектів захисту дітей під час збройної агресії. Метою цього розділу монографії є комплексний аналіз міжнародно-правових стандартів та національних механізмів захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту, правова кваліфікація злочинів проти дітей та розробка пропозицій щодо вдосконалення державної політики у сфері їх репатріації та подальшої ресоціалізації.

Для досягнення мети дослідження матеріал структуровано за трьома логічно пов'язаними напрямами (параграфами). У першому параграфі досліджуватиметься міжнародно-правовий каркас захисту дітей (зокрема, імплементація норм Женевських конвенцій та Конвенції ООН про права

[1169] Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.

[1170] Парламентська асамблея Ради Європи, Резолюція 2495 (2023). «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України», 27 квітня 2023 р. URL: https://ctrcenter.org/uk/parye-uhvalyla-rezolyucziyu-pro-spravedlyvyj-i-tryvalyj-myr-v-ukrayini

дитини) в умовах збройного конфлікту. Другий параграф буде присвячений аналізу внутрішньодержавних механізмів, зокрема трансформації національного законодавства України щодо забезпечення соціально-психологічного догляду та евакуації. У третьому параграфі увага фокусуватиметься на правовій кваліфікації незаконної депортації та примусового переміщення дітей, а також на пошуку дієвих міжнародних і національних алгоритмів повернення дітей на Батьківщину. Такий підхід дозволить уникнути дублювання матеріалу та забезпечити всебічне розкриття заявленої теми.

1 Міжнародно-правовий вимір захисту дітей під час збройних конфліктів

Фундаментальна архітектура міжнародно-правового захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту формується на перетині двох ключових та взаємодоповнюючих галузей міжнародного публічного права: міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) та міжнародного права прав людини (далі – МППЛ). Як зазначається у сучасних фахових дослідженнях, захист дітей в умовах збройних конфліктів являє собою складний комплекс нормативно-правових актів, де основними регуляторами виступають Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи до них 1977 року, Конвенція ООН про права дитини 1989 року та відповідні факультативні протоколи[1171]. В умовах міжнародного збройного конфлікту, спровокованого агресією російської федерації проти України, застосовується базовий принцип *lex specialis derogat legi generali* (спеціальний закон скасовує загальний), відповідно до якого норми МГП відіграють роль спеціального інструментарію, адаптованого до реалій ведення активних бойових дій. Однак сучасна доктрина і практика міжнародних судових інстанцій беззаперечно доводять, що фундаментальні права людини, особливо щодо таких вразливих категорій, як діти, не припиняють своєї дії під час війни; обидві правові системи діють комплементарно, посилюючи одна одну.

Історичним та нормативним ядром захисту цивільного населення, включно з дітьми, є Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року, і насамперед Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни.

[1171] Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 427–431. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/81.pdf

Специфіка МГП полягає у тому, що воно не виокремлює дітей у самостійну, ізольовану категорію осіб, які не беруть участі у бойових діях, а відносить їх до загального поняття «цивільне населення», одночасно наділяючи статусом осіб, що користуються посиленим (особливим) захистом з огляду на їхню вікову, фізичну та психологічну вразливість[1172].

Аналіз положень IV Женевської конвенції дозволяє виокремити низку імперативних норм, спрямованих на превентивний захист дітей. Зокрема, стаття 14 Конвенції передбачає, що сторони конфлікту ще в мирний час або після початку бойових дій можуть створювати на своїй території, а в разі потреби – на окупованих територіях, санітарні та безпечні зони, організовані таким чином, щоб захистити від наслідків війни поранених, хворих, літніх людей, а також дітей віком до 15 років, вагітних жінок і матерів дітей віком до 7 років. Крім того, стаття 24 безпосередньо покладає на держави обов'язок вживати всіх необхідних заходів для того, щоб діти віком до 15 років, які осиротіли або були розлучені зі своїми сім'ями внаслідок війни, не залишалися напризволяще, і щоб за будь-яких обставин було забезпечено їхнє утримання, сповідання релігії та освіта.

Кардинальним кроком у розвитку гарантій захисту прав дитини стало ухвалення у 1977 році Додаткових протоколів до Женевських конвенцій. Додатковий протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, розширив і деталізував гарантії, надані цивільному населенню. Стаття 77 Протоколу I присвячена виключно захисту дітей і встановлює фундаментальне правило: «Діти користуються особливою повагою, і їм забезпечується захист від будь-якого роду непристойних посягань»[1173]. Ця норма зобов'язує сторони конфлікту забезпечувати дітям турботу та допомогу, яких вони потребують з огляду на свій вік або з будь-якої іншої причини.

Важливою новелою Додаткового протоколу I стало обмеження щодо залучення неповнолітніх до збройних сил. Частина 2 статті 77 Протоколу зобов'язала сторони конфлікту вживати всіх можливих заходів для того, щоб діти, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях. Однак досвід збройних конфліктів кінця XX століття продемонстрував недостатність цього вікового цензу, що стимулювало

[1172] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

[1173] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : міжнародний договір від 08 черв. 1977 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199

міжнародне співтовариство до подальшої еволюції нормативної бази у рамках системи Організації Об'єднаних Націй.

Паралельно з розвитком міжнародного гуманітарного права, правовий статус дитини в умовах збройного конфлікту отримав глибинну деталізацію в системі міжнародного права прав людини. Фундаментальним документом у цій сфері є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року. Стаття 38 цієї Конвенції виконує роль своєрідного правового «містка» між МППЛ та МГП, зобов'язуючи держави-учасниці поважати норми міжнародного гуманітарного права, які застосовуються до них у разі збройного конфлікту і мають відношення до дітей, та забезпечувати їхнє дотримання. Конвенція вимагає від держав вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними. Принциповим є те, що в умовах війни Конвенція продовжує гарантувати реалізацію невід'ємного права дитини на життя (ст. 6), права на найвищий досяжний рівень здоров'я (ст. 24) та права на освіту (ст. 28).

Розуміючи виклики мілітаризації дитинства, у 2000 році Генеральна Асамблея ООН ухвалила Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. Цей документ кардинально змінив підходи МГП, підвищивши мінімальний вік для обов'язкового призову до збройних сил і безпосередньої участі у воєнних діях з 15 до 18 років[1174]. Стаття 4 Протоколу встановила імперативну заборону для збройних груп, відмінних від збройних сил держави, вербувати або використовувати у військових діях осіб, які не досягли 18-річного віку, за жодних обставин. В контексті російсько-української війни порушення цієї норми з боку окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях України, зокрема шляхом створення мілітарних організацій на кшталт «Юнармії», набуло ознак системної та цілеспрямованої політики знищення ідентичності.

Попри наявність розгалуженої, детально регламентованої міжнародної нормативно-правової бази, реалії збройної агресії російської федерації проти України засвідчили глибоку кризу імплементаційних механізмів міжнародного права. Сучасна міжнародно-правова доктрина констатує порушення базових принципів МГП: принципу розрізнення, принципу пропорційності та заборони невибіркових нападів. Як зазначається у дослідженнях, присвячених міжнародному захисту прав людини під час збройних конфліктів, захист прав дітей в даний час формально регулюється конвенціями загального гуманітарного права та звичаєвим

[1174] Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : міжнародний документ ООН від 25 трав. 2000 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795

правом, проте агресор відверто ігнорує ці приписи, перетворюючи цивільні об'єкти на мішені[1175].

Систематичні обстріли збройними силами рф житлових кварталів, шкіл, дитячих садочків та медичних закладів є брутальним порушенням статті 48 Додаткового протоколу І. Масштаб цих порушень офіційно зафіксований у документах міжнародних інституцій. Зокрема, у звітах Управління Верховного комісара ООН з прав людини прямо вказується на згубний вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні, зазначається застосування вибухової зброї широкого радіусу дії поблизу або безпосередньо по об'єктах цивільної інфраструктури, що призводить до непоправних втрат серед дитячого населення[1176]. Архітектура глобальної безпеки, побудована навколо Ради Безпеки ООН, виявилася паралізованою правом вето держави-агресора, що унеможливило оперативне застосування міжнародних примусових заходів для захисту дітей.

У цій ситуації особливого значення набуває міжнародне кримінальне право, яке переводить порушення норм МГП у площину індивідуальної кримінальної відповідальності посадових осіб. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року відіграє роль ключового стримуючого та карального інструменту. Стаття 8 Римського статуту безпосередньо кваліфікує умисне спрямування нападів на будівлі, призначені для цілей освіти, мистецтва, науки чи благодійності, а також госпіталі, за умови, що вони не є військовими об'єктами, як воєнні злочини[1177]. Крім того, Статут криміналізує призов або мобілізацію дітей віком до 15 років до складу збройних сил або їх використання для активної участі у бойових діях. Хоча міжнародне кримінальне правосуддя стикається з об'єктивними перешкодами (зокрема, затяжністю процедур розслідування), видача ордерів на арешт вищого керівництва рф за незаконну депортацію дітей стала свідченням того, що міжнародне співтовариство шукає дієві юридичні алгоритми покарання за злочини проти дитинства.

Підсумовуючи, слід констатувати, що міжнародно-правовий вимір захисту дітей під час збройних конфліктів становить собою

[1175] Примаков К. Ю. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 417–420. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282302/276483

[1176] Вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні : Доповідь / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Женева, 2025. 48 с. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-04/2025-03-21%20OHCHR%20Report%20on%20Children%27s%20Rights%20in%20Ukraine_Ukrainian.pdf

[1177] Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

високорозвинену, але декларативну систему норм. Юридична теорія міжнародного права розробила вичерпний перелік заборон та гарантій, які мали б убезпечити дитину від жахіть війни. Проте відсутність наднаціонального механізму примусового виконання цих норм в умовах війни з державою-членом Ради Безпеки ООН призвела до трагічних наслідків. Констатація міжнародними організаціями факту руйнування психічного здоров'я дітей, втрати ними доступу до освіти та базових медичних послуг вимагає зміщення фокусу з суто міжнародно-правового декларування на зміцнення національних механізмів захисту. Саме адаптація внутрішнього законодавства України до умов триваючої агресії, вдосконалення державної політики у сфері евакуації та соціального забезпечення стають єдиною ефективною «подушкою безпеки» для дітей, що є предметом розгляду у наступному параграфі цього дослідження.

2 Трансформація національних механізмів забезпечення прав дитини в Україні в умовах воєнного стану

В умовах неспровокованої та повномасштабної збройної агресії російської федерації гарантування безпеки, життя та розвитку дітей стало не лише міжнародно-правовим зобов'язанням України, а й ключовим екзистенційним викликом для національної державності. Як зазначалося у попередньому параграфі, міжнародне право встановлює фундаментальні стандарти захисту, проте тягар їх практичної імплементації та забезпечення безперебійного функціонування механізмів опіки, евакуації та соціального захисту цілком лягає на національну правову систему. Введення правового режиму воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року зумовило необхідність миттєвої, іноді безпрецедентної трансформації вітчизняного законодавства (насамперед сімейного, цивільного та адміністративного), спрямованої на максимальну централізацію зусиль задля порятунку найменш захищеної категорії громадян.

Базовим національним нормативно-правовим актом, що консолідує гарантії держави у цій сфері, залишається Закон України «Про охорону дитинства». Його норми в умовах війни тлумачаться крізь призму статті 27 Конституції України (невід'ємне право на життя) та принципу забезпечення найкращих інтересів дитини[1178]. Проте практика перших місяців бойових дій засвідчила, що класичні інститути сімейного права

[1178] Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14

та системи соціального захисту, розраховані на мирний час, виявилися недостатньо гнучкими. Це вимагало від Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України ухвалення низки оперативних рішень, які докорінно змінили алгоритми державного втручання.

Одним із найбільш складних правових та етичних викликів для національної системи публічного адміністрування стала організація евакуації дітей із зон активних бойових дій. Тривалий час держава стикалася з проблемою відмови батьків або законних представників вивозити дітей з-під обстрілів, що створювало пряму загрозу життю неповнолітніх. Вирішення цієї колізії між правом батьків на виховання дитини (ст. 150 Сімейного кодексу України) та обов'язком держави захищати життя громадян відбулося шляхом прийняття відповідного закону[1179]. Цей нормативно-правовий акт запровадив інноваційний для вітчизняного законодавства механізм – обов'язкову евакуацію в примусовий спосіб дітей разом з їхніми батьками або особами, які їх замінюють.

З правової точки зору, примусова евакуація є легітимним обмеженням свободи пересування та певним втручанням у сімейну автономію, що повністю відповідає критеріям домірності та пропорційності в умовах воєнного стану. Таке рішення приймається обласними військовими адміністраціями за погодженням з органами військового командування виключно для населених пунктів, де ведуться активні бойові дії. Відмова батьків від евакуації дитини за таких обставин не допускається, а ухилення від виконання цього обов'язку розцінюється як невиконання батьківських обов'язків, що створює загрозу життю та здоров'ю дитини, і може слугувати підставою для притягнення до відповідальності згідно зі статтею 184 КУпАП або кримінальним законодавством[1180]. Цей крок засвідчив жорстку, але правомірно обґрунтовану позицію держави: право дитини на життя має абсолютний пріоритет над небажанням законних представників залишати місце проживання.

Іншим фундаментальним напрямом трансформації національного механізму стала адаптація інституту влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування. Масове внутрішнє переміщення, загибель батьків або втрата зв'язку з ними через окупацію територій призвели до стрімкого

[1179] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4779-20#Text

[1180] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X (зі змінами). *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10

зростання кількості дітей, які потребували негайної опіки. З метою недопущення потрапляння таких дітей до інституційних закладів (дитячих будинків), які самі підлягали евакуації, Кабінет Міністрів України Постановою від 22 березня 2022 року № 349 суттєво спростив процедури тимчасового влаштування[1181]. Було запроваджено механізм тимчасового влаштування дітей у сім'ї родичів, знайомих, а також у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу на умовах спрощеного документального оформлення. Такий підхід повністю відповідає керівним принципам ООН щодо альтернативного догляду за дітьми, оскільки зберігає для дитини сімейне середовище та мінімізує психологічну травму від перебування в зоні конфлікту.

Особливе місце в системі національного правового регулювання посідає інститут надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Цей механізм, первинно розроблений у 2017 році для дітей із зони проведення АТО/ООС (Постанова КМУ № 268), зазнав суттєвої еволюції після 24 лютого 2022 року[1182]. Держава зіткнулася з необхідністю визнання постраждалими мільйонів українських дітей. Відповідно до чинної редакції Порядку, право на отримання такого статусу має дитина, яка отримала поранення, контузію, каліцтво; зазнала фізичного, сексуального насильства; була викрадена або незаконно вивезена за межі України; залучалася до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань; або зазнала психологічного насильства.

Сучасна адміністративна практика органів опіки та піклування свідчить про те, що найскладнішим аспектом є доведення факту психологічного насильства, адже презумується, що кожна дитина, яка перебувала в зоні бойових дій або була змушена покинути свій дім, зазнала психологічної травми. У зв'язку з цим законодавець та органи виконавчої влади продовжують роботу над тим, щоб статус постраждалої дитини не перетворився на суто декларативну довідку, а став «ключем» до отримання реального пакету медичних, реабілітаційних та соціальних послуг за кошт державного та місцевих бюджетів[1183].

[1181] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2022 р. № 349. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-п

[1182] Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п

[1183] Захист прав дітей в умовах війни : аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zakhyst-prav-ditey-v-umovakh-viyny

Неможливо оминути увагою і трансформацію механізмів забезпечення права на освіту, що є одним із базових елементів соціалізації та збереження психічного здоров'я дитини в умовах війни. Відповідно до Закону України «Про освіту» та актів Міністерства освіти і науки України, держава запровадила гнучкі моделі навчання (дистанційну, змішану, очну), поставивши в абсолютний пріоритет безпеку учасників освітнього процесу. Ключовою вимогою для відновлення очного навчання стала наявність сертифікованих захисних споруд (укриттів) у закладах освіти. Водночас для дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, держава створила механізми дистанційного здобуття української освіти, що виступає не лише реалізацією їхнього конституційного права, а й стратегічним інструментом протидії російській освітній пропаганді та мілітаризації молоді[1184].

Підсумовуючи вищевикладене, слід констатувати, що в умовах військової агресії національні механізми захисту прав дитини в Україні пройшли етап стресової, але життєво необхідної модернізації. Відбувся парадигмальний зсув: держава перейшла від пасивного спостереження та рекомендацій до активного, імперативного втручання (як у випадку з примусовою евакуацією), керуючись виключно доктриною забезпечення найкращих інтересів дитини та її права на життя. Цифровізація соціальних послуг, деінституціалізація догляду навіть під час війни та запровадження нових механізмів фіксації постраждалих дітей свідчать про стійкість національної правової системи. Проте найскладнішим випробуванням для державного апарату України залишається захист тих дітей, які були незаконно переміщені на територію держави-агресора, що вимагає синергії національного та міжнародного кримінального права і буде докладно досліджено у наступному параграфі.

3 Депортація та примусове переміщення дітей: правова кваліфікація злочинів та механізми репатріації

Найбільш трагічним і безпрецедентним за своїми масштабами в новітній історії Європи викликом системі захисту прав дитини стала цілеспрямована політика російської федерації щодо масової депортації та примусового переміщення українських дітей. Ці діяння виходять за межі класичного розуміння «супутніх втрат» цивільного населення під час

[1184] Про освіту : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

бойових дій і становлять собою сплановану стратегію держави-агресора, спрямовану на демографічну зміну складу населення тимчасово окупованих територій та знищення української національної ідентичності. Правова кваліфікація цих дій та пошук дієвих міжнародно-правових і дипломатичних механізмів репатріації (повернення) неповнолітніх громадян на Батьківщину є сьогодні центральною проблемою як для національної системи публічного адміністрування, так і для міжнародного кримінального правосуддя.

З позицій міжнародного гуманітарного права, примусове переміщення та депортація цивільного населення (включно з дітьми) є грубим порушенням фундаментальних імперативних норм. Стаття 49 Конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року категорично забороняє індивідуальне чи масове примусове переміщення, а також депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від мотивів[1185]. Окупаційна держава має право здійснювати тимчасову евакуацію лише у виняткових випадках, якщо цього вимагає безпека населення або особливо вагомі причини військового характеру, проте евакуйовані особи повинні бути повернуті до своїх домівок одразу після припинення бойових дій у цьому районі. Натомість політика рф супроводжується примусовою паспортизацією українських дітей, їх передачею під опіку або незаконним усиновленням російськими громадянами зі зміною персональних даних, що повністю нівелює аргумент про «гуманітарну евакуацію» та свідчить про умисел на їх остаточне відчуження від України.

У контексті міжнародного кримінального права такі діяння кваліфікуються як тяжкі міжнародні злочини. Згідно зі статтею 8(2)(a)(vii) та статтею 8(2)(b)(viii) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, незаконна депортація або переміщення населення становить воєнний злочин[1186]. Історичним прецедентом, що закріпив цю правову оцінку, стало рішення Палати досудового провадження II Міжнародного кримінального суду від 17 березня 2023 року, якою було видано ордери на арешт президента рф та уповноваженої з прав дитини при президентові рф. МКС дійшов висновку, що існують розумні підстави вважати цих осіб

[1185] Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

[1186] Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

індивідуально кримінально відповідальними за воєнний злочин незаконної депортації населення (дітей) та незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до російської федерації[1187].

Окрім кваліфікації як воєнного злочину, сучасна міжнародно-правова доктрина все частіше піднімає питання про наявність у діях держави-агресора ознак злочину геноциду. Відповідно до статті II Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року, геноцидом вважаються дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, зокрема шляхом насильницької передачі дітей з однієї людської групи в іншу[1188]. Ідеологічна обробка українських дітей у російських таборах, заборона спілкуватися рідною мовою та мілітаризація їхньої свідомості через інтеграцію до російських військово-патріотичних рухів є прямими доказами наявності «геноцидного наміру» (*dolus specialis*).

На рівні міжнародних політико-правових інституцій ця проблематика отримала безпрецедентну увагу. Знаковою стала Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) 2495 (2023) від 27 квітня 2023 року. ПАРЄ чітко констатувала, що практика незаконного вивезення українських дітей має системний і державний характер, а також закликала міжнародне співтовариство визнати ці дії такими, що містять ознаки геноциду, та об'єднати зусилля для створення механізмів їхнього повернення[1189].

Незважаючи на потужну міжнародну правову та політичну оцінку, практичний механізм репатріації (повернення) незаконно переміщених дітей залишається критично слабким місцем сучасної системи захисту прав людини. Класичні інструменти міжнародного гуманітарного права не працюють через відмову рф надавати списки вивезених дітей, що позбавляє Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) можливості виконувати свій мандат із розшуку та возз'єднання сімей.

У відповідь на цей інституційний параліч, Україна була змушена формувати нові, нестандартні механізми повернення дітей, поєднуючи зусилля

[1187] Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova : Press Release / International Criminal Court. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and

[1188] Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : міжнародний договір від 09 груд. 1948 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155

[1189] Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators : Resolution 2495 (2023) / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 27 April 2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/32777/html

державних органів (Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану, Уповноважений ВРУ з прав людини), громадських організацій та країн-посередників. Ключовою національною ініціативою став державний проєкт "Bring Kids Back UA" – комплексний план дій, який об'єднує зусилля уряду України, іноземних урядів та міжнародних організацій задля розшуку, повернення, реінтеграції дітей та фіксації злочинів[1190]. Повернення кожної дитини наразі відбувається фактично в «ручному режимі», часто із залученням третіх держав (наприклад, Держави Катар) або посередництвом ЮНІСЕФ як комунікаційних каналів.

Підсумовуючи, слід наголосити, що проблема депортації українських дітей виявила об'єктивну необхідність створення нового, універсального міжнародно-правового механізму репатріації цивільних осіб під час збройних конфліктів. Існуючий *ad hoc* підхід (вирішення проблеми від випадку до випадку) є недостатнім і надто повільним, враховуючи швидкість, з якою діти дорослішають, втрачають зв'язок з батьківщиною та піддаються ідеологічній асиміляції. Розробка міжнародно-зобов'язуючого протоколу або резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка б встановлювала жорсткий алгоритм розшуку, ідентифікації та безальтернативного повернення дітей за участі нейтральних інституцій без згоди держави-окупанта, є нагальним завданням сучасного міжнародного права.

Висновки

Проведене комплексне дослідження теоретико-правових та практичних проблем забезпечення прав дитини в умовах військової агресії дозволяє сформулювати низку концептуальних підсумків та пропозицій. Повномасштабний збройний конфлікт, спровокований російською федерацією проти України, висвітлив критичні вразливості як глобальної системи колективної безпеки, так і класичних національних інститутів захисту дитинства, вимагаючи негайного доктринального переосмислення та практичної модернізації правових механізмів.

По-перше, аналіз міжнародно-правового виміру засвідчив, що сучасне міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини (зокрема, Женевські конвенції та Конвенція ООН про права дитини) містять розгалужений і достатньо деталізований масив норм, спрямованих на убезпечення

[1190] Bring Kids Back UA : Офіційний портал Комплексного плану дій з повернення українських дітей / Офіс Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/zavdyaki-nashij-iniciativi-bring-kids-back-ua-vdalosya-zabez-104173

дітей від наслідків воєнних дій. Проте фундаментальною проблемою залишається інституційна неспроможність міжнародних організацій забезпечити примусове виконання цих норм державою-агресором. Глобальна архітектура безпеки потерпає від дефіциту виконавчих механізмів, що дозволяє безкарно порушувати принцип розрізнення та здійснювати атаки на цивільну інфраструктуру. Це підтверджує об'єктивну необхідність докорінного реформування системи ООН з метою усунення можливості блокування захисних ініціатив країною, що порушує Статут організації.

По-друге, в умовах тимчасового паралічу міжнародних запобіжників ключовий тягар щодо забезпечення фізичного виживання та соціально-психологічного захисту дітей ліг на національну правову систему України. Дослідження довело, що держава продемонструвала високий рівень стійкості та здатність до оперативної трансформації внутрішнього законодавства. Перехід від рекомендаційних до імперативних механізмів державного втручання (як-от запровадження обов'язкової евакуації в примусовий спосіб), спрощення процедур влаштування дітей-сиріт в умовах воєнного стану та адаптація освітнього процесу стали життєво необхідними і правомірно обґрунтованими кроками. Водночас інститут надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій, потребує подальшого нормативного вдосконалення з метою забезпечення прозорого та дієвого доступу таких дітей до реального пакету державних послуг із реабілітації.

По-третє, найбільш кричущим викликом сучасності, що загрожує генофонду нації, стала цілеспрямована державна політика рф щодо масової депортації, примусового переміщення та ідеологічної мілітаризації українських дітей. Кваліфікація цих діянь Міжнародним кримінальним судом як воєнних злочинів, а також визнання їх Парламентською асамблеєю Ради Європи такими, що містять ознаки геноциду, створює міцне правове підґрунтя для невідворотності покарання вищих посадових осіб держави-агресора. Однак процес репатріації висвітлив відсутність дієвих правових інструментів повернення. Існуючий на сьогодні *ad hoc* (ситуативний) підхід за участю третіх країн-посередників має бути трансформований у розробку єдиного, міжнародно-зобов'язуючого механізму (наприклад, у формі спеціальної резолюції ГА ООН або міжнародного протоколу), який би встановлював жорсткий алгоритм розшуку, ідентифікації та безальтернативного повернення дітей без згоди держави-окупанта.

У підсумку, забезпечення найкращих інтересів дитини в умовах збройного конфлікту вимагає потужної синергії зусиль. Вона полягає у подальшому зміцненні національної правової бази України, посиленні

ефективності та превентивної ролі міжнародного кримінального правосуддя, а також у консолідації зусиль міжнародного співтовариства навколо ініціатив на кшталт “Bring Kids Back UA”. Тільки такий багаторівневий комплексний підхід здатен ефективно протидіяти порушенням прав дитини, мінімізувати деструктивні наслідки війни для майбутніх поколінь та відновити порушений міжнародний правопорядок.

Анотація

У розділі колективної монографії здійснено комплексний теоретико-правовий та практичний аналіз механізмів захисту прав дитини в умовах збройної агресії. Зазначено, що повномасштабна війна російської федерації проти України створила безпрецедентні виклики для системи забезпечення безпеки дитинства, спричинивши масові порушення фундаментальних прав на життя, здоров’я та розвиток. Досліджено специфіку застосування норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини щодо неповнолітніх під час активних бойових дій. Окрему увагу приділено проблемам кваліфікації та протидії злочинам депортації, примусового переміщення та мілітаризації українських дітей на тимчасово окупованих територіях та території держави-агресора. Проаналізовано відповідні резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи, зокрема Резолюцію ПАРЄ 2495 (2023), та практику Міжнародного кримінального суду. Оцінено ефективність трансформації національного законодавства України в умовах воєнного стану у сфері евакуації, інституційного догляду та соціально-психологічного захисту. За результатами дослідження сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення як міжнародно-правових алгоритмів репатріації незаконно вивезених дітей, так і внутрішньодержавних механізмів забезпечення їхніх найкращих інтересів.

Література

1. Вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні : Доповідь / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Женева, 2025. 48 с. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-04/2025-03-21%20OHCHR%20Report%20on%20Children%27s%20Rights%20in%20Ukraine_Ukrainian.pdf
2. Галунько В. М., Дотримання прав дітей поліцейськими в умовах воєнного стану. *Забезпечення принципу гідності дитини : протидія насильницьким методам виховання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 24–25 квітня 2025 р.). Одеса : ОДУВС, 2025. 214 с.

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : міжнародний договір від 08 черв. 1977 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
5. Захист прав дітей в умовах війни : аналітична доповідь / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zakhyst-prav-ditey-v-umovakh-viyny
6. Захист прав дітей в умовах воєнного стану : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: д.ю.н., проф., Засл. юрист України Л. Р. Наливайко; д.ю.н., проф. І. О. Грицай; к.ю.н., доц. Ц. В. Оганісян. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. 452 с.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X (зі змінами). База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10
8. Конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни : міжнародний договір від 12 серп. 1949 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154
9. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього : міжнародний договір від 09 груд. 1948 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155
10. Парламентська асамблея Ради Європи, Резолюція 2495 (2023). «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до російської федерації або на тимчасово окуповані території України», 27 квітня 2023 р.URL. https://ctrcenter.org/uk/parye-uhvalyla-rezolyucziyu-pro-spravedlyvyj-i-tryvalyj-myr-v-ukrayini
11. Примаков К. Ю. Міжнародний захист прав людини під час збройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 2. С. 417–420. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282302/276483
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання питань проведення евакуації, розміщення та життєзабезпечення евакуйованого населення, забезпечення захисту дітей, які перебувають у населених пунктах, розташованих на територіях активних та можливих воєнних (бойових) дій : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4779-20#Text
13. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2022 р. № 349. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-п
14. Про затвердження Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів : Постанова Кабінету

Міністрів України від 05 квіт. 2017 р. № 268. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/268-2017-п
15. Про освіту : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19
16. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14
17. Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588
18. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах : міжнародний документ ООН від 25 трав. 2000 р. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795
19. Чернобук В. В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 427–431. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/07/81.pdf
20. Bring Kids Back UA : Офіційний портал Комплексного плану дій з повернення українських дітей / Офіс Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/news/zavdyaki-nashij-iniciativi-bring-kids-back-ua-vdalosya-zabez-104173
21. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators : Resolution 2495 (2023) / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 27 April 2023. URL: https://pace.coe.int/en/files/32777/html
22. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova : Press Release / International Criminal Court. 17 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and